

Nota

Versterking Herinnering

Gelderland

1940-1944/1945

5 januari 2016
Joost Rosendaal, Radboud Universiteit Nijmegen
Trekker Herinneringstoerisme Gelderland

Inleiding

Voor de in historie geïnteresseerde bezoeker, voor hen die verhalen met diepgang over vrede en vrijheid zoeken, maar ook voor de recreatieve toerist die zich wil laten verrassen door mooie, indringende, avontuurlijke en spannende beelden en belevenissen is de provincie Gelderland als een openluchtmuseum van de Tweede Wereldoorlog.

Van september 1944 tot mei 1945 neemt deze regio een bijzondere plaats in binnen het grote, internationale verhaal van de Tweede Wereldoorlog. Met Limburg, Noord-Brabant en Zeeland was Gelderland gedurende de laatste acht maanden van de oorlog het belangrijke noordelijk frontgebied in West-Europa. De provincie mag op één lijn gesteld worden met Normandië (D-Day, juni-augustus 1944, twee en een halve maand strijd) en de Ardennen (Ardennenoffensief, december-januari 1944, een maand strijd).

Als strijdgebied is Gelderland ook binnen Nederland uitzonderlijk. Het begon met de operaties Market en Garden, die in hun aanvankelijk objectief mislukten: de Slag om Arnhem liep voor de geallieerden uit op een fiasco, maar de strijd om Nijmegen werd door hen gewonnen. ‘Arnhem’ werd ondanks de geallieerde nederlaag een internationaal bekend begrip en referentiepunt. Met Nijmegen als uitvalsbasis konden de geallieerden in februari 1945 het grootste landoffensief aan het westelijk front lanceren. Ongeveer een half miljoen militairen trokken via Groesbeek het Rijnland binnen. Na zeven weken strijd wisten de troepen op 24 maart 1945 bij Wesel de oversteek over de Rijn te maken, die een half jaar eerder bij Arnhem was mislukt. Terwijl de hoofdmacht verder Duitsland introk, viel de linkerflank van vooral uit Canadezen bestaande troepen het oosten van Nederland binnen. In april richtte deze strijd zich op Gelderland boven de rivieren en vervolgens via Overijssel naar het noorden van Nederland. Op 5/6 mei capituleerde in Wageningen de bevelhebber van de Duitse troepen in Nederland en kwam er een eind aan vijf jaar bezetting.

Deze laatste acht maanden van de oorlog kunnen voor Gelderland als een *unique selling point* worden aangemerkt. Daarnaast biedt de provincie nog vele plaatsen die herinneren aan bezetting, onderdrukking en vervolging door het nationaalsocialistisch regime en de gevolgen van het verwoestende oorlogsgeweld. In het bijzonder dienen hier genoemd te worden de meidagen van 1940 met het begin van de Duitse bezetting in onder meer Wageningen, Ede en Scherpenzeel (de Grebbeberglinie), in Neder-Betuwe (de Betuwstelling) en in Heumen (de Maas-Waalstelling); vervolging, verzet en onderduik in onder meer Aalten, Elburg en Apeldoorn (Apeldoornsche Bosch en Ereveld Loenen); de Duitse bezetter in onder meer Deelen (*Fliegerhorst*) en Apeldoorn (bunker Seyss Inquart); collaboratie in onder meer Lunteren en Ellecom; slachtoffers van represailles (Putten, Woeste Hoeve en Varsseveld) en van bombardementen (Nijmegen, Arnhem, Doetinchem en Zutphen). Deze gebeurtenissen en de plekken waar ze hebben plaatsgevonden doen beseffen hoe belangrijk de bevrijding was.

Betekenis Gelders herinneringstoerisme

Nergens in Nederland zijn de sporen van oorlog en bevrijding zo talrijk, divers en zichtbaar als in Gelderland. Jaarlijks komen vele tienduizenden geïnteresseerden in groeiende aantallen naar de provincie om dit verhaal te beleven op de plaats waar het gebeurde. Ook voor de eigen inwoners zijn er locaties waar de oorlog steeds weer opnieuw is te herdenken, te beleven en te ontdekken. Musea, monumenten, begraafplaatsen en het sporenrijke landschap

vormen daarmee een belangrijke stimulans voor dit herinneringstoerisme van de Tweede Wereldoorlog.

Het herinneringstoerisme is echter geworteld in een meer diepgaande en immateriële behoefte: het stilstaan bij de waarden en normen waarop de samenleving is gefundeerd. De spiegel van de Tweede Wereldoorlog biedt reflectie op begrippen als democratie, mensenrechten, vrijheid en vrede. Het herdenken heeft ook betekenis voor het heden en de toekomst.

Het overdragen van deze morele begrippen heeft een grote maatschappelijke betekenis. Educatie voor jong en oud is nauw verbonden aan het herinneringstoerisme, zonder dat dit belerend of betuttelend moet zijn. Het leerzame verleden en historische interesse zijn een voedingsbodem voor dit toerisme.

De tastbaarheid van het verleden is ook voor toekomstige generaties van belang en het is een taak om dit erfgoed over te dragen door het vast te leggen, zorgvuldig te beheren en toegankelijk te maken. Dit erfgoed is de kern waarop de oorlogsherinnering is gebaseerd. Kennis en een goede interpretatie zijn essentieel voor de kwaliteit. Zonder een verantwoorde inhoud verliest het erfgoed aan betekenis en waarde.

Herinneringstoerisme van de Tweede Wereldoorlog biedt voor Gelderland belangrijke economische, educatieve, morele en cultuurhistorische mogelijkheden. De militaire en civiele gebeurtenissen in deze provincie gedurende de periode september 1944 tot mei 1945 zijn uniek voor het geallieerde front in West-Europa. Met indrukwekkende en belangrijke herinneringsplaatsen aan de bezettingsperiode kan hier een verhaal gepresenteerd worden dat een boodschap biedt voor toekomstige generaties. Om deze potentiële kracht volledig tot zijn recht te laten komen zijn investeringen noodzakelijk in een innovatieve en duurzame structuur, waarbij versterking van aanbod, samenhang, samenwerking en inhoudelijke kwaliteitsgarantie voorop staan.

Versterking herinnering Tweede Wereldoorlog

De veelzijdigheid van het Gelderse oorlogsverhaal maakt dat de herinnering hieraan zich niet beperkt tot twee of drie locaties. De aantrekkelijkheid is juist gelegen in de verbinding tussen een groot aantal herinneringsplaatsen. Onder de vele organisaties – musea, stichtingen, gemeenten, instellingen – die zich met de Tweede Wereldoorlog in Gelderland bezighouden (zie bijlage) leeft dit besef en bestaat een groot enthousiasme om gezamenlijk hieraan te werken. Voor een deel gebeurt dit al binnen twee grotere clusters: het Airborne-cluster rond de Slag om Arnhem (Arnhem, Renkum, Ede en Overbetuwe) en het Rijk van Nijmegen-cluster rond de slag om de Waalbruggen (Nijmegen, Groesbeek Wijchen en Beuningen met mogelijk Heumen en Lingewaard). Daarnaast zijn er kleinere eenheden te onderscheiden met een bijzonder karakter. Zo werken de gemeenten Wageningen, Ede, Renkum en Rhenen reeds samen rond de herinnering aan de meidagen van 1940 en 1945.

Om de brede samenwerking verder vorm te geven en te stimuleren is een Gelders coördinatiepunt nodig. Behalve een plaats van uitwisseling van kennis, concrete plannen en ervaringen, dient dit de onderlinge samenhang te bevorderen. Dit is immers de voorwaarde voor het sterker profileren van de Gelderse herinnering aan WO2. De leiding voor dit Gelders coördinatiepunt dient te liggen bij de Radboud Universiteit, Erfgoed Gelderland en Omroep Gelderland, provincie-brede instellingen die hiertoe nauw zullen samenwerken. Dit coördinatiepunt zal vorm gaan geven aan het hierna te bespreken digitaal netwerk, het historisch expertisecentrum en het overkoepelende educatie- en publieksproject, in samenwerking met de Liberation Route Europe en het regionaal toerismebureau RBT-KAN,

die veel ervaring hebben op het gebied van marketing en toerisme. Er zal regelmatige afstemming plaatsvinden met vertegenwoordigers van de twee grote clusters en de kleinere eenheden.

De herinneringscultuur en -infrastructuur van de Tweede Wereldoorlog komen voort uit het maatschappelijk middenveld van sterk op vrijwilligers steunende initiatieven. Deze vrijwilligers vormen nog steeds de kracht en het draagvlak waarop de herinnering van de Tweede Wereldoorlog leeft en levendig blijft.

De afgelopen jaren, met als belangrijk markeringspunt de 70e herdenking van Market Garden in 2014, is steeds duidelijker geworden dat verdere samenwerking binnen de provincie zeer gewenst is. De door het RBT-KAN geïnitieerde Stichting Liberation Route Europe heeft hier baanbrekend werk verricht. Ideeën, plannen en initiatieven van onder meer Erfgoed Gelderland, Omroep Gelderland en De Gelderlander hebben deze samenwerking verder op provinciaal niveau bevorderd, terwijl regionaal een groeiende afstemming is van de plannen om de herinnering in al zijn facetten te versterken.

Hierbij wordt niet alleen over de regionale, maar ook over de provinciale en nationale grenzen gekeken. Operatie Market Garden begon immers niet pas bij de brug van Grave en de Grebbeberg ligt dan wel in Utrecht, maar de strijd om de Grebbelinie vond ook in Gelderland plaats. Het Rijnlandoffensief was in Duitsland, maar de troepen kwamen uit het Rijk van Nijmegen en Oost-Nederland werd bevrijd door Canadezen, maar deze kwamen uit Duitsland. De Tweede Wereldoorlog is geen nationale, Nederlandse aangelegenheid, maar is Europees en globaal. Hiervoor is internationaal steeds meer aandacht. Het herinneringstoerisme in Gelderland kan hier goed bij aansluiten. Zo heeft de provincie ook het Indische oorlogsverhaal binnen haar grenzen. Voor toekomstige generaties zal dit niet-nationale aspect steeds belangrijker worden.

Tijdens twee werkconferenties die door de provincie belegd werden op 4 september (Ede) en 12 november 2015 (Arnhem) bleek een groot enthousiasme van de deelnemers (musea, gemeenten, stichtingen, ondernemers, etc.) om de oorlogsherinnering in Gelderland een nieuwe impuls te geven. Deze nota is het resultaat van de inbreng die deze partijen naar voren hebben gebracht.

Om het herinneringstoerisme en de bijzondere betekenis van het Gelders oorlogsverleden te versterken zijn investeringen nodig. Bij deze structuurversterking worden hierna vier verschillende domeinen onderscheiden: inhoud en kennis; erfgoed en musea; educatie en publieksbereik; herdenking en toerisme. Deze sluiten aan bij het landelijke beleid zoals geformuleerd in de nota die de commissie Versterking Herinnering WOII onder voorzitterschap van Job Cohen in maart 2015 presenteerde aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Nadrukkelijk dient hierbij opgemerkt te worden dat deze domeinverdeling niet betekent dat een instelling of organisatie haar activiteiten tot slechts één domein beperkt. Zo hebben musea naast een erfgoedbeheerfunctie ook een educatieve taak en zijn zij vaak ook betrokken bij herdenkingen en kennisverwerving.

1. Inhoud en kennis

Zonder inhoud valt er niets te herinneren. Kennis van het verleden vormt het uitgangspunt van iedere historische presentatie. Overzicht en beschikbaarheid van authentieke bronnen zijn hiervoor van essentieel belang. Wetenschappelijke expertise is noodzakelijk om deze bronnen op hun juiste merites te beoordelen en in een verantwoord, samenhangend narratief te presenteren. Over de Tweede Wereldoorlog is weliswaar digitaal al veel beschikbaar, maar dit blijft nog steeds een klein deel van de grote hoeveelheid aan informatie die in fysieke vorm bestaat.

Investerings:

- **Netwerk oorlogsbronnen Gelderland (digitale infrastructuur):**

In een digitale omgeving wordt een zo volledig mogelijk overzicht gegeven van de bronnen over de Tweede Wereldoorlog: niet alleen archieven en literatuur, maar ook voorwerpen, films, foto's, geluid, verhalen en oorlogssporen; niet alleen bronnen die in Gelderland zelf aanwezig zijn (Gelders Archief, regionale archieven, websites CollectieGelderland en mijnGelderland) maar ook die zich over deze provincie elders bevinden, in Nederland (NIOD, Nationaal Archief, Beeld en Geluid) en in het buitenland (Duitsland, Groot-Brittannië, Canada, Verenigde Staten).

Reeds bestaande archieftoegangen, foto-, film-, voorwerp- en verhalendatabanken zullen hierin geïntegreerd worden. Belangrijke archieven en collecties worden digitaal beschikbaar gesteld en ontsloten. Via *crowdsourcing* in het hierna te noemen publieksgerichte project kan in samenwerking met een breed publiek verder informatie worden toegevoegd. Ook zal aansluiting gezocht worden met lokale databanken. gezocht.

Dit digitale netwerk oorlogsbronnen Gelderland sluit aan op het landelijk netwerk dat vanuit het NIOD (Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies) op verzoek van het ministerie in ontwikkeling is en zal als regionale hub een voorbeeld en voortrekkersrol vervullen.

Het landelijke netwerk oorlogsbronnen, dat deel uitmaakt van de nationale strategie digitaal erfgoed van het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, levert de kennis en de technische infrastructuur, waar het netwerk Gelderland bij aan kan sluiten, zodat dit niet zelf ontwikkeld hoeft te worden. Dit netwerk zal gevormd worden door Erfgoed Gelderland en de Radboud Universiteit in samenwerking met archieven en musea.

- **Historisch expertisecentrum Gelderland WO2 (inhoudelijke kwaliteitsnorm):**

Veel materiaal over de oorlog is niet in een juiste context ontsloten of overgeleverd. Voor een goede interpretatie, bronkritische benadering en inkadering binnen een nationaal en internationaal perspectief zijn onderzoek en expertise nodig. De expertise aanwezig aan de Radboud Universiteit staat garant voor een kwaliteitsnorm en voor een samenhangend verhaal over Gelderland in de Tweede Wereldoorlog binnen de bredere Nederlandse en Europese context. Dit expertisecentrum helpt bij de ontwikkeling van het netwerk oorlogsbronnen, het opstellen van een begrippenlijst voor metadata zodat er verbindingen tussen databanken gemaakt kunnen worden, en het in kaart brengen van onderduik- en verzetsnetwerken. Als instelling is het faciliterend in onderzoek en scholing voor musea, gemeenten, herinneringscentra, herdenkingsstichtingen en andere organisaties.

Bij scholing (workshops) valt in het bijzonder te denken aan de vele vrijwilligers zonder wier enthousiasme en inzet het herinneringstoerisme in Gelderland nooit succesvol kon en kan worden. Zij bepalen mede de kwaliteit. In dergelijke scholing heeft Erfgoed Gelderland reeds de nodige ervaring. De kennisinstellingen en databanken kunnen ook een vraagbaak zijn voor nabestaanden van oorlogsslachtoffers en historisch geïnteresseerden.

2. Erfgoed en musea

Een belangrijke drager van het inhoudelijke verhaal van de oorlog vormt het erfgoed: monumenten, musea, voorwerpen en fysieke herinneringsplaatsen zoals gebouwen, verdedigingswerken, begraafplaatsen en het landschap. Hier wordt het oorlogsverhaal tastbaar. Het erfgoed is feitelijk de intermediair voor de overdracht van inhoud naar publiek. Deze overdracht wordt met name verzorgd door musea, herinneringscentra, instellingen en stichtingen die het WO2-verhaal als corebusiness hebben. Zij vertalen het verhaal in een voor het publiek (doelgroep) aantrekkelijk product: een tentoonstelling, een herdenking, recreatieve fietstochten, een evenement, etc. Zorg voor het erfgoed én de vertalers van het erfgoed is daarom van essentieel belang.

Musea:

Binnen Gelderland zijn er drie musea die van (inter)nationale betekenis zijn voor het verhaal van de Tweede Wereldoorlog en mede door hun professionaliteit de parels van het herinneringstoerisme vormen:

Investerings:

- Airborne Museum Hartenstein: hoewel hier nog niet zolang geleden een belangrijke vernieuwing heeft plaatsgevonden, zullen er vanuit het oogpunt van kwaliteit steeds weer aanpassingen nodig zijn om de leidende rol van het museum binnen het samenwerkingsverband van de Slag om Arnhem blijvend te kunnen laten vervullen. Met grote, aansprekende tentoonstellingen zal steeds opnieuw het publiek naar deze locatie worden getrokken en daarmee het toerisme in bredere zin stimuleren.
- Indisch Herinneringscentrum Bronbeek: Gelderland is de meest Indische provincie van Nederland. Het Indische oorlogsverhaal geeft diepte en een bij uitstek internationale dimensie aan de oorlogsherinnering. Behoud van dit herinneringscentrum voor Gelderland is van groot belang. Projecten als het digitaal kenniscentrum Repatriëring verdienen ondersteunen.
- Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945: reeds jaren een gevestigd museum dat de strijd van Market Garden en het Rijnlandoffensief in een bredere context plaatst. Het heeft mede door de ligging nabij Duitsland een internationale potentie en ambitie. Een noodzakelijke vernieuwing is jarenlang uitgesteld. Begin 2015 zijn plannen gepresenteerd voor nieuwbouw voor 'Het Verhaal van Oorlog en Vrijheid zonder Grenzen' waarbij innovatie en moderne presentatietechnieken gecombineerd worden met authenticiteit in historische objecten en verhalen. Vanuit een multiperspectieve kennisoverdracht, ervaren/beleven en interactie wil het museum historisch besef tot stand te brengen in relatie tot de hedendaagse vraagstukken rond vrijheid, democratie en mensenrechten. Op korte termijn zijn al investeringen nodig om onderdelen voor de nieuwe presentatie te realiseren. Investering in een nieuw museum dient als een van de topprioriteiten in het stimuleren van het herinneringstoerisme te worden aangemerkt.

De veelzijdigheid van de provinciale oorlogsherinnering is niet beperkt tot deze drie musea. Kleinere musea die voldoen aan bepaalde kwaliteitseisen moeten geholpen worden in hun inhoudelijke focus, presentatie, collectiebeheer en fysiek onderkomen. Twee musea die hierbij in het bijzonder genoemd kunnen worden en investeringen behoeven zijn:

- Onderduikmuseum Markt 12, Aalten: dit Nederlands-Duits museum biedt informatie over het verzet en de vanuit Aalten en Winterswijk opgezette Landelijke Organisatie voor Onderduikers, en over de bevrijding van de Achterhoek in maart en april 1945. Het onderduikdorp Aalten is van landelijke betekenis en het museum heeft een internationale uitstraling. Een verdere professionalisering is hier noodzakelijk.
- Museum Vliegbasis Deelen: dit museum gelegen op de grens van Arnhem en Ede is van bijzondere (inter)nationale betekenis. Vliegerhorst Deelen speelde een belangrijke rol in de Duitse verdediging tijdens de oorlog. Veel sporen hiervan worden in het museum en omringende landschap bewaard. Gelegen op de Hoge Veluwe is het een unieke locatie met een grote toeristische potentie zeker als het gekoppeld wordt aan het Duitse verhaal van de bommenoorlog. Hier zijn verdere professionalisering en openstelling nodig.

- **Monumenten en herinneringscentra:**

Naast musea beschikt Gelderland meer dan andere provincies over monumenten ter herinnering aan de oorlog. Zeker zo belangrijk als de herdenkingstekens zijn de monumentale overblijfselen van de oorlog. Ook deze zijn talrijk en voor het herinneringstoerisme van grote waarde: het zijn immers de locaties waar mensen heen willen. Niet zelden verkeren deze locaties in zorgelijke toestand en dreigen ze zonder investeringen verloren te gaan. Op sommige plaatsen is nadere informatie nodig om het bijzondere karakter van de plaats te markeren. De verbinding tussen deze locaties en al meer ontwikkelde en gevestigde herinneringsplaatsen is noodzakelijk voor een goede ontwikkeling van de herdenkingsbeleving en het toerisme.

Investeringsfondsen:

- Restauratiefonds WO2:
Belangrijke monumentale oorlogsplaatsen die zorg behoeven zijn onder meer: de Diogenesbunker (Schaarsbergen), SS-opleidingskamp Avegoor (Ellecom), de muur van Mussert (Lunteren), de Betuwestelling (Neder-Betuwe) en de bunker van Seyss Inquart (Apeldoorn).
- Stimuleringsfondsen informatiecentra WO2:
Bij een aantal van deze monumenten is het noodzakelijk dat er ook nadere informatie beschikbaar is. Dit kan in de vorm van een centrum, zoals die reeds bestaan bij het Ereveld Loenen, in Driel (Polen) en in Putten. Een aantal informatiecentra verdient nadere invulling, ondersteuning of vernieuwing onder meer: voor de evacuatie van Arnhem en de Veluwezoom (Eusebiuskerk), voor de capitulatie (Hotel de Wereld, Wageningen), voor het bombardement van 22 februari 1944 (800 doden, Nijmegen), voor het afvoeren van 1100 patiënten en verplegers van de Joodse psychiatrische inrichting Apeldoornsche Bosch (Apeldoorn) en voor de represaille van Putten op 2 oktober 1944 (ruim 550 doden).
- Versterking clusters Market Garden:
Een bijzondere investering is nodig voor de versterking van het toerisme dat samenhangt met operatie Market Garden, meer in het bijzonder de Slag om Arnhem en de strijd om de Waalbruggen in Nijmegen.

- een Slag om Arnhem-paviljoen en het ontwikkelen van ruimtes voor *public history* in de stad.
- project Dropzone op de Ginkelse Heide (Ede), met een informatiefunctie, een *landmark* en een toeristisch concept.
- een informatiecentrum de Oversteek bij Nijmegen met informatie over de Waalcrossing
- **Archeologisch erfgoed:**
De laatste jaren is er meer en meer aandacht voor de sporen van de oorlog die niet direct zichtbaar of herkenbaar zijn. Zo werden in Nijmegen de restanten van een belangrijke wegblokkade bij de Waalbrug ontdekt, op de Duivelsberg (Berg en Dal) loopgraven uit oktober 1944 en zijn rond Oosterbeek talrijke vondsten gedaan die herinneren aan de strijd in de septemberdagen van 1944. Om het onderzoek hiernaar te bevorderen en belangrijke vondsten veilig te stellen en/of zichtbaar te maken zijn investeringen nodig.

3. Educatie en publieksbereik

Het inhoudelijke verhaal en het erfgoed van de oorlog dienen vertaald te worden naar het publiek. Publieksbereik en educatie zijn essentieel voor musea, het herdenken en herinneringstoerisme. De betekenisgeving van de Tweede Wereldoorlog in het heden en in de toekomst en de belangrijke functie die deze vervult in burgerschapsvorming hebben nationaal en provinciaal reeds geleid tot veel onderwijsprojecten. Vernieuwing en eigentijdse vertalingen blijven hier steeds noodzakelijk, maar een inventarisatie en kennis van de reeds bestaande projecten en hun effectiviteit zijn van belang. Onderzoek heeft uitgewezen dat de effectiviteit van activiteiten groot is wanneer aangesloten wordt bij de actualiteit in de wereld en met name bij de eigen leefwereld.

Publieksoverdracht beperkt zich niet tot de schoolgaande jeugd. Onder alle leeftijden is er behoefte aan betekenisvolle verhalen over de oorlog. Bij al deze projecten dient echter steeds de inhoudelijke kwaliteitsnorm voorop te staan, zowel wat betreft het inhoudelijke verhaal, de methodiek als de werkvorm.

Investerings:

- Multimediaal project Verhalen van de oorlog en verhalen van de vrijheid. Als vervolg op het succesvolle project Weg naar de bevrijding, organiseert Omroep Gelderland een 'digitaal platform' dat het publieksgerichte perspectief geeft aan het eerder genoemde digitaal netwerk bronnen en het expertisecentrum. Via *crowdsourcing* enerzijds en het leveren van content anderzijds, bestaat er een wisselwerking. Het platform waarbij meerdere keren per jaar thema's centraal staan bestaat onder andere uit een website, Tv-programma's, een Facebookpagina, andere *social media*, een app, krantenartikelen en radio-items. Met een dagelijks bereik van honderdduizenden mensen is het een belangrijke stimulans voor het herinneringstoerisme. Jongeren krijgen de mogelijkheid om hun eigen verhalen te maken over de betekenis van de oorlog, maar vooral ook over de betekenis van de vrijheid.
- Stimuleren individuele en vernieuwende projecten om jongeren te betrekken:
 - o Ereveld Vol Leven (Nationaal Ereveld Loenen, Oorlogsgravenstichting). Dit project introduceert een nieuwe vorm van herdenken. Vanuit het principe van familieopstelling worden jongeren direct betrokken bij de verhalen achter de personen die begraven liggen op het Ereveld. Door een landelijk uitgezonden Tv-programma zal hiermee een groot publiek worden bereikt.
 - o De escaperoom voor de vrijheid, ervaringsruimte (Aaltens Onderduikmuseum)
- Ondersteunen van het maatschappelijk middenveld. Een belangrijke aanbod aan educatieve en toeristische activiteiten, zoals wandel- en fietsroutes, spellen en

tentoonstellingen, komt vanuit de samenleving tot stand. Stichtingen, gilden, verenigingen, platforms en individuele vrijwilligers richten zich met hun aanbod vaak op één bepaalde (lokale) gebeurtenis of facet van het oorlogsverhaal zoals de slag om de Grebbeberg, de evacuaties of wederopbouwarchitectuur. Deze erfgoedpartners zorgen voor een grote diversiteit en daardoor aantrekkelijkheid in het aanbod.

4. Herdenking en toerisme

Herdenken, beseffen en burgerschapsbeleving zijn nauw verbonden. Deze vertaling van de mogelijkheden die Gelderland biedt worden onder meer gestroomlijnd in evenementen. Het herinneringstoerisme is niet alleen afhankelijk van het aanbod, maar ook van de vraag en behoefte van het publiek en de organisaties die zorg dragen voor dit toerisme. Steeds dient afstemming plaats te vinden en dienen de toeristische mogelijkheden onder de aandacht te worden gebracht door marketing. Samenwerking en het benadrukken van samenhang zijn hierbij essentieel. Het succes van de Liberation Route Europe geeft hier blijk van. Er zal voortgebouwd worden op de reeds bestaande en ontwikkelde infrastructuur van het herinneringstoerisme.

Investerings:

- **Portals:**

Om bezoekers toegang te geven tot de mogelijkheden van het herinneringstoerisme in Gelderland zijn portals nodig. Deze sluiten aan bij wat reeds door de LRE is verricht. Hier wordt naast inhoudelijke ook praktische informatie gegeven. Deze portaalfunctie kan op meerdere locaties benaderd en aangeboden worden, maar wordt voor de onderlinge samenhang binnen de regioclusters van de Airbornegemeenten en het Rijk van Nijmegen gecoördineerd. In presentatie en organisatie zijn ze verbonden met de hoofdmusea van de clusters: het Airborne Museum Hartenstein en het Nationaal Bevrijdingsmuseum. Ze verwijzen naar elkaar, maar ook naar de kleinere eenheden met hun informatiecentra zoals die over het begin van WO2 bij de Grebbeberg, het einde van de oorlog in Wageningen, het Indische oorlogsverhaal en de plaatsen van vervolging, van verzet en van burgerleed.

- **Marketing:**

Liberation Route Europe vervult een belangrijke rol in de marketing. In combinatie met de brede toeristische marketing dienen arrangementen aangeboden te worden.

- Een gezamenlijke presentatie van de krachtige Gelderse verhaallijnen binnen de Liberation Route Europe.
- Een Gelders contactpersoon of contactorganisatie voor de Liberation Route Europe, zoals ook andere provincies kennen.
- Een gezamenlijke jaarprogrammering met eenzelfde thema geeft een grotere eenheid en gezicht aan de marketing.

- **Toeristische infrastructuur:**

In de regionale en provinciale samenwerking is nodig:

- Aansluiting van de provincie bij de LRE, zoals andere provincies dat reeds gedaan hebben, om optimaal van dit netwerk te profiteren
- Versterking van samenhang in aanbod en uitstraling (routes, bebording)
- Gebruik maken van aanbod van derden (maatschappelijke organisaties)
- Het verder ontwikkelen van attractieve fiets- en wandelroutes en deze combineren met bestaande routes en luisterstenen.
- Coördinatiefunctie binnen de regio (stimuleren, informeren en afstemmen): klein en slagvaardig.
- Het hanteren van een kwaliteitslabel op het gebied van gidsen, arrangementen, horeca, musea en locaties.

- Goede parkeergelegenheid en toegankelijkheid voor tourbussen.
 - Bevorderen van toerbusverbindingen tussen de belangrijkste musea en locaties en inhoudelijke toertochten.
 - Financiële prikkels voor het bezoeken van meerdere locaties door passe-partouts.
- **Herdenken:**
De vormen van herdenken zijn sinds 1945 steeds veranderd. Ook in de toekomst dienen deze niet statisch te zijn. Bij het toekomstgericht herdenken zal ook de verbinding met de actualiteit wenselijk zijn. Wandel- en fietstochten bieden actieve vormen. De Bridge to Liberation (Arnhem) en de Sunset March (Nijmegen) zijn nieuwe manieren van herdenken.

Samenvatting

Voor de in historie geïnteresseerde bezoeker, voor hen die verhalen met diepgang over vrede en vrijheid zoeken, maar ook voor de recreatieve toerist die zich wil laten verrassen door mooie, indringende, avontuurlijke en spannende beelden en belevenissen is de provincie Gelderland als een openluchtmuseum van de Tweede Wereldoorlog.

Vooraf gedurende de periode van september 1944 tot mei 1945 neemt deze regio een bijzondere plaats in binnen het grote, internationale verhaal van de Tweede Wereldoorlog en kan de provincie gemakkelijk op één lijn gesteld worden met Normandië (D-Day) en de Ardennen Als strijdgebied is Gelderland ook binnen Nederland uitzonderlijk. Nergens zijn de sporen van oorlog en bevrijding zo talrijk, divers en zichtbaar. Jaarlijks trekken vele duizenden geïnteresseerden in groeiende aantallen naar de provincie om dit verhaal op de plaats waar het gebeurde te beleven.

De herdenking van de Tweede Wereldoorlog in Gelderland verdient versterking. Hiermee sluit de provincie aan bij een maatschappelijk breed beleefd gevoel en een landelijke tendens. Gelderse musea, instellingen en organisaties die zich richten op de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog slaan daarom hun handen ineen. Door samenwerking wordt die herinnering krachtiger, herkenbaarder en kwalitatief sterker.

Samenwerking vindt plaats in een tweetal regionale clusters: rond de Slag om Arnhem en rond de slag om de Waalbruggen ende start van het Rijnlandoffensief in de regio Nijmegen. Maar daarnaast zijn er ook kleinere eenheden die aandacht verdienen: de capitulatie in Wageningen, de razzia in Putten, de deportatie van de patiënten van de Joodse inrichting Apeldoornsche Bosch, onderduikdorp Aalten, Fliiegerhorst Deelen, het Indisch Herinneringscentrum Bronbeek en het Ereveld in Loenen. Deze clusters en eenheden zullen hun verhaal met elkaar afstemmen.

Een samenhangend verhaal en ook de mogelijkheden om dit verder te ontdekken moeten op een aantal plaatsen gepresenteerd worden. In de clusters zullen informatiecentra een belangrijke rol spelen. Binnen het cluster Arnhem-Oosterbeek zijn al vergevorderde plannen om dit vorm te geven met onder meer een informatiepaviljoen aan de Rijn en ook binnen het cluster Nijmegen-Groesbeek wordt gekeken naar een gezamenlijk informatiecentrum.

Voor het behoud en opknappen van historische plekken en gebouwen is een restauratiefonds nodig, terwijl via een stimuleringsfonds informatiepunten bij bijzondere locaties gerealiseerd moeten worden. Met het Airbornemuseum in Oosterbeek vormt het Nationaal Bevrijdingsmuseum in Groesbeek de publiekstrekker bij uitstek. De vernieuwing van het Nationaal Bevrijdingsmuseum is daarom een topprioriteit.

Verantwoording en dank

Deze nota is samengesteld door een regiegroep bestaande uit Joost Rosendaal (Radboud Universiteit, voorzitter), Guus van Kleef (Omroep Gelderland), Marc Wingens (Erfgoed Gelderland) en Henk de Jong (Provincie Gelderland, secretaris). Zij is tot stand gekomen en gebaseerd op de enthousiaste en spontane inbreng van vele betrokken partijen, waarvan een aantal al blijk gaf van onderlinge afstemming en samenwerking zoals De Slag om Arnhem (gemeente Ede, gemeente Overbetuwe, gemeente Renkum, gemeente Arnhem, Stichting Airborne Museum, Stichting Airborne Herdenkingen, Stichting Airborne Feelings, Airborne Wandeltoch/PSVR, Stichting Eusebius Arnhem, Stichting Driel - Polen, Stichting Bridge to Liberation, Stichting War Requiem - Bridge to the Future) en het Rijk van Nijmegen (gemeente Groesbeek, gemeente Nijmegen en Nationaal Bevrijdingsmuseum). Verdere inbreng kwam onder meer van het Indisch Herinneringscentrum Bronbeek, Museum Vliegveld Deelen, Markt 12 – de Aaltense Musea, de Oorlogsgravenstichting, Omroep Gelderland, Erfgoed Gelderland, het NIOD en Stuurgroep Bevrijdingstoerisme en Vredeseducatie (Wageningen, Ede, Renkum en Rhenen).